

תפילת 'אל מלא רחמים' הראשונה לזכר קדושי השואה*

עולם התפילה הינו אחד המקומות בהם התגלה הקושי הרב של האדם המאמין בעקבות השואה¹. למרות זאת דווקא בתוך עולמה של התפילה מצא היהודי המאמין את המקום בו יזכור וינציח את זכרה של השואה, לא באנדרטאות ובמוזיאונים ובכל הדומה להם – אלא בקינות ובתפילת 'יזכור' וכד'. אני מבקש להפנות את תשומת הלב לתפילת 'אל מלא רחמים' (להלן: אמ"ר) לזכר השואה, ובעיקר לתפילת אמ"ר הראשונה שנכתבה לזכרה².

תפילת אמ"ר היא חלק ממנהגי האבלות. נוהגים לומר אותה בזמנים שונים, ובכללם בסוף הקבורה, באזכרה ביום השלושים וביום השנה. לצד אמירות 'פרטיות' אלה היא נאמרת גם בציבור בבית הכנסת במסגרת הזכרת נשמות ('יזכור') בשלושה רגלים (שביעי של פסח, שבועות ושמחת תורה) וביום הכיפורים, ויש הנוהגים לומר אותה גם לאחר קריאת התורה בתפילת מנחה של השבת הקודמת ליום השנה לנפטר. התפילה נתחברה ככל הנראה בפולין בעקבות פרעות ת"ח-ת"ט. היא כוללת בקשה מה' שימציא "מנוחה נכונה על (או: תחת, או: בצל) כנפי השכינה" לְנַשְׁמַת פלוני בן פלוני, תוך הבעת משאלה כי בזכות התפילה (או הצדקה) יזכה הנפטר להגיע למנוחה בגן עדן, ו'בעל הרחמים' יגן עליו "בסתר כנפיו לעולמים ויצרור בצרור החיים את נשמתו, וינוח בשלום על משכבו", ומסיימים "ונאמר אמן".

תפילת אמ"ר הראשונה שנתחברה בעקבות השואה לפי הידוע לי נערכה על ידי הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג זצ"ל. הרב הרצוג (תרמ"ט-תשי"ט) מילא את מקומו של הראי"ה קוק זצ"ל כרבה הראשי של ארץ ישראל ובהמשך של מדינת ישראל, החל משנת תרצ"ו ועד פטירתו. במסגרת תפקידו פעל רבות למען יהדות אירופה במהלך השואה, ואף נפגש במסגרת זו עם נשיא ארצות הברית פרנקלין דלאנו רוזוולט. מיד בתום המלחמה בשנת תש"ו יצא למסע ברחבי אירופה – שכונה 'מסע ההצלה' – כדי לשכנע את שארית הפליטה לעלות לארץ ישראל וכדי להציל יהודים. במהלך מסע זה נפגש עם מדינאים שונים, וכן עם האפיפיור פיוס השנים-עשר השנוי במחלוקת; בפגישה זו ביקש

* תודתי נתונה לד"ר מרדכי סובול ולמר עקיבא צימרמן על עזרתם בכתיבת הדברים.
1 היטיב לנסח זאת אלי ויזל בשעה שכתב: "'אהבה רבה אהבתנו'; אהבה רבה ואשוויץ? 'חמלה גדולה ויתירה' ובלז'ץ? 'א' ויזל, 'התפילה והאדם המודרני' בתוך: ג"ח כהן (עורך), התפילה היהודית – המשך וחדוש, ירושלים תשל"ח, עמ' 21.
2 בעבר עמדתי בהרחבה על נושא הקינות לזכר השואה בספרי 'זכור הנאקות ורעש הצעקות – קינות לתשעה באב לזכר השואה', ירושלים תשס"ד.

את עזרתו להחזיר לחיק היהדות את הילדים היהודים שעודם שוהים במנזרים שבהם הוסתרו ע"י הוריהם כדי להציל את חייהם, ושהוריהם לא היו עתה בחיים כדי לדרוש את החזרתם; אך בקשתו לא נענתה. בשל חוסר שיתוף הפעולה פעל באופן אישי, הפעיל את השפעתו, כיתת רגליו ממנזר למנזר, והצליח לבסוף להוציא מאות ילדים יהודים מן המנזרים ולהחזירם לחיק היהדות, ולעיתים אף לחיק בני משפחותיהם.³

במהלך המסע, בט"ו באב תש"ו, ערך "ועד הקהילות הקדושות בפולין" בראשותו של הרב ד"ר דוד כהנא קבלת פנים לרב הרצוג, שבמהלכה נמסר לרב הרצוג ספר תורה שנמצא בחורבות גטו ורשא ושוקם. בערב הזה נכח החזן משה קוסוביצקי שהיה עד פרוץ המלחמה החזן הראשי של ביהכ"נ טלומצקה בוורשא, בית כנסת שהיה נחשב עד חורבנו כבית הכנסת המרכזי של יהדות אירופה. במהלך הערב הועבר לקוסוביצקי נוסח של אמ"ר לזכר חללי השואה שערך הרב הרצוג, וקוסוביצקי עלה לבמה ושר אותו במנגינה המסורתית בהתרגשות רבה.⁴ נוסח תפילת אמ"ר זה היה כדלקמן:

אל מלא רחמים, שוכן במרומים, המצא מנוחה נכונה על כנפי השכינה, במעלות קדושים וטהורים כזהר הרקיע מאירים ומזהירים, את נשמות הקדושים והטהורים שנהרגו ושנשחטו ושנפלו חלל על קידוש השם ושהלכו לעולמם, בעבור שכל שארית הפליטה נודרים צדקה בעד אזכרת נשמתם. בגן עדן תהא מנוחתם. לכן בעל הרחמים יסתירם בסתר כנפיו לעולמים ויצרור בצרור החיים את נשמתם, ה' הוא נחלתם, וינוחו על משכבם בשלום. ונאמר אמון.⁵

נוסחים רבים ומגוונים לתפילת אמ"ר לזכר השואה מצויים היום במקורות שונים.⁶

3 אודות מסע זה ראה: מסע ההצלה: <שבט תש"ו – תשרי תש"ז>, ירושלים (דפוס העברי י' ורקר), תש"ז, מסעו של הרב הראשי לא"י ר' יצחק אייזיק הלוי הרצוג באירופה; י' אדלשטיין, פעולתו הפוליטית של הרב הרצוג זצ"ל בשנות מלחמת העולם השנייה ואחריה, כיוונים 13 (תשמ"ב) 151–159; ש' מייזליש, רבנות בסערת הימים: חייו ומשנתו של הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, תל אביב, תשנ"א, עמ' 86–67; ש"א הכהן, יחיד בדורו: מגילת חייו של... רבי יצחק אייזיק הלוי הרצוג, ירושלים, כתר (1980).

4 הדברים הוסרטו על ידי שאול גוסקינד, ונכללו בסרט "מיר לעבן געבליבענע" (אנו הנשואים). הקטע ובו התפילה ניתן לצפייה <http://www.youtube.com/watch?v=5LJL1003f38>. אודות אירוע זה ראה גם ע' צימרמן, זכור אזכרנו עוד, תל אביב 1999, עמ' 52.

5 במעמד נכח גם הסופר אלחנן אינדלמן. בי"ד בתשרי תש"ז (9/10/1946) כתב בביטאון של ההסתדרות הציונית אודות אותו מעמד את הדברים הבאים: "החזן משה קוסוביצקי הזכיר את מיליוני הקדושים והטהורים ב'אל מלא רחמים', רעד של קדושת אבל עבר בקרב הנאספים. קול תאניה נשמע באולם". מעניין לציין כי ערב זה הוזכר במספר מקורות, אך רובם התעלמו מקטע החזנות של קוסוביצקי למרות הייחודיות שבו. כך למשל בספר יחיד בדורו הנ"ל עמ' 225–223; בספר רבנות בסערת הימים הנ"ל עמ' 83–82; הרב ד' כהנא, אחרי המבול, ירושלים תשמ"ו, עמ' 88–79.

6 לדוגמא ראה: סדור תפילה בהוצאת קורן ירושלים תשנ"ב, עמ' 271 (ניסיונות שלי להיעזר בהוצאה לזהות מי המחבר של נוסח זה לא צלחו); בסידור רינת ישראל לימות החול ירושלים תשנ"ג עמ' 392; ועוד.

בנוסח של הרב הרצוג, בשונה מנוסחים אחרים, אין מוזכרות צורות המיתה המשונות שהיו מנת גורלם של חללי השואה, אין בו כל התייחסות לזהות הרוצחים ולמקומות ההריגה, והוא זהה כמעט לגמרי לנוסח המקובל. אין הדבר נובע חלילה מאדישות או מהמעטה של גודל החורבן; לאורך השואה הקדיש הרב הרצוג את כל כולו לניסיונות הצלה של יהודי אירופה, ולאחריה עשה כל שביכולתו למען שארית הפליטה, תוך שהוא מנצל את קשריו ואת מעמדו כדי לנסות לחלץ אותה מתוככי פולין וממקומות אחרים. בהמשך הוא גם דאג למנהיגיה הרוחניים שניצלו בשעה שעלו לארץ, ואת כל כולו השקיע בפתרון בעיות של עגינות שהתעוררו בעקבות השואה. את סגור ליבו ורגשותיו הביע בדברים שנשא במקומות שונים ובקינה ארוכה שכתב במהלך מסע ההצלה, אך הוא לא מצא לנכון לערוך שינויים מפליגים בתפילת אמ"ר.

בדבר הגזירות, שבעוה"ד נהרגו ערך עשרה פעמים שישים ריבוא ע"י הרשעים היטלער וחבריו ימ"ש, שמהראוי הרי היה צורך לקבוע איזה יום קבוע לתענית ולתפילה, שתמה מעלת כבודו על שעדיין לא נעשה כלום. הנה, בקינות שכל ישראל אומרים בתשעה באב מפורש, שמה שלא תיקנו יום מיוחד לתענית ולבכייה על גזירות מסעות הצלב הוא משום דאין לקבוע עוד יום לתענית ולבכי, שלכן צריך להזכירם בקינות דאומרים בתשעה באב על חורבן המקדש. ומאותו טעם עצמו אין לקבוע יום אחד מיוחד גם לגזירות שהיו בזמננו, והוא בכלל כל הגזירות שהיו במשך כל הגלות הארוך הזה.

ולא דמי לגזירות דשנת ה' אלפים ת"ח ות"ט ע"י חמעלניצקי ראש הקאזאקן, שנהרגו באוקריינא וחלק מפולין, שקבעו שם יום תענית ואמירת סליחות לעשרים בסיון... דגזירה זו דשנת ת"ח ות"ט לא היתה ע"י המלכויות, וממילא לא נמשכה מעצם הגלות והחורבן, אלא היתה ע"י המורדים בהמלכות... והשייכות להגלות היה רק משום דמאותן החטאים שנתחייבנו גלות נענשנו גם בזה, שלכן היה שייך לתקן תענית ואמירת סליחות לאותן המקומות לבד. אבל גזירות דהיטלער דהיו על כלל ישראל, דהא היה הולך וכובש מקומות דעיקר ישוב ישראל, ובכל מקום שבא הרג את כל ישראל שהיו שם, והיה בדעתו לכבוש את כל העולם, ולא יכלו לעמוד נגדו עד שריחם השי"ת, הוא גזירת כל ישראל, ושייך להחורבן שנמצאנו בגלות, ואין קובעין עוד יום תענית ובכיה כדאיתא בקינות. הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה יורה דעה חלק ד סימן נו